

betalen' is (I, 82)? Blijkbaar dienen zij alleen om een soort *couleur locale* aan te brengen. Wanneer J. J. A. Gouverneur uit Homerus citeert, komt ook de transcriptie niet verder dan 'twee regels in het Griekse alfabet' (I, 79).

Het meest problematisch zijn de inleidingen bij de afzonderlijke auteurs. Sommige van de talrijke medewerkers zijn er voortreffelijk in geslaagd de betekenis van het besproken oeuvre in enkele regels weer te geven. Al te vaak echter wreekt zich het feit dat een literair werk geen levenswijsheden is in een min of meer toevallige verpakking. Een hinderlijk groot deel van de bijdragen is gesteld in een sentimenteel-invoelend jargon van de meest versleten soort. Geen gemeenplaats ontbreekt: Max Dendermonde is op zoek naar de zin van het bestaan (II, 76), en Ed Hoornik schrijft 'vanuit de spanning tussen enerzijds het heden en de werkelijkheid van de anderen, anderzijds het verleden en het verlangen van het ik' (I, 326). Vlak naast het cliché bloeit het stijlbloempje: zo wordt er reeds in het debuut van Achterberg 'een existentiële leegte ervaren, die geconcretiseerd is in een afwezige vrouwelijke verschijning' (II, 30). De redactie had het advies van Jan Greshoff 'Aan een dichter' (I, 189) in sommige gevallen beter bij het verzoek om medewerking kunnen insluiten.

Er is in deze twee delen veel moois te zien, en het loont dikwijls de moeite om zorgvuldig te kijken en te ontcijferen. Een literatuurgeschiedenis is de uitgave nauwelijks, maar zij geeft de lezer een blik in het werkvertrek; en daar ontstaat een vertrouwdheid met de literatuur van een heel andere aard. Het Letterkundig Museum in ieder geval heeft hiermee de zin van zijn bestaan overtuigend bewezen.

W. E. Krul

A. H. Bredero, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving* (Kampen: Kok Agora, Kapellen: De Nederlandsche Boekhandel, 1986, 358 blz., f49,90, ISBN 90 242 7530 X, ISBN 90 289 1078 6).

Bredero's belangrijkste werk ligt op het terrein van de tegenstellingen tussen cluniacenzers en cisterciënzers in de twaalfde eeuw en op diverse aspecten van de middeleeuwse spiritualiteit. Pas in later jaren is hij zich ook meer gaan concentreren op Nederlandse geschiedenis. Omdat ongeveer tegelijkertijd een Nederlandstalige en een Franstalige bundel met opstellen van Bredero het licht zagen, zijn de meest kenmerkende facetten van Bredero's werkzaamheid buiten de hier te bespreken bundel van een negental grotendeels eerder in druk verschenen publikaties gebleven.

Dat is jammer, gezien de samenvatting van Bredero's opmerkingen in een interview, dat op 11 december 1986 in *NRC-Handelsblad* verscheen. Het kwam erop neer dat Bredero zijn werk grotendeels in het Frans heeft gepubliceerd, 'niet om er extra gewicht aan te geven, maar om het toegankelijk te maken voor mediaevisten van zijn niveau, voor wie het echt interessant is en van wie serieus commentaar is te verwachten'. In deze bundel wordt het Nederlandse publiek (en wellicht ook die enkele mediëvist op 'zijn niveau') helaas eigenlijk alleen in het stuk over 'Cisterciënzers en Cluniacenzers' (137-155) geconfronteerd met Bredero's specialisme: die bijdrage biedt echter geen diepgaande analyse, maar een algemeen inleidend overzicht.

Omdat de bundel is bedoeld voor een groot publiek, heeft de schrijver de oorspronkelijke annotaties drastisch uitgedund, kennelijk instemmend met de helaas door velen gedeelde mening, dat noten in een tekst storend zouden zijn. Ter nadere oriëntatie is wel een beknopte

bibliografie toegevoegd, die uiteraard lacuneus is, ook voor wat betreft recent verschenen Nederlandstalige studies over door Bredero behandelde onderwerpen. Vervelender is dat soms een in de tekst aangehaalde studie bibliografisch niet is verantwoord.

In zijn voorwoord geeft Bredero een nadere verantwoording van de titel van de bundel. 'Christenheid ... werd de aanduiding voor de christengelovigen in hun betrokkenheid zowel op kerk als samenleving. Tengevolge van het sterk collectief karakter van die samenleving kreeg het begrip christenheid naast zijn religieuze dimensie ook een ideologische, maatschappijbepaalde invulling' (9). 'Christenheid' was kortom, aldus de auteur verderop in zijn bundel, de aanduiding van de 'alomvattende collectiviteit' (202), die vanaf de elfde eeuw de samenleving kenmerkte.

'Christendom' is voor Bredero niet zonder meer een aanduiding van de christelijke leer en het amalgaan van christelijke normen en waarden, maar een omschrijving van het resultaat van de beïnvloeding van de religie door de samenleving. Christendom is derhalve een dynamisch begrip, aangezien die interactie een voortdurend proces is. Die dynamiek wordt dan omschreven in de ondertitel van de bundel: de verhouding tussen godsdienst, kerk en samenleving. Het belangrijkste object van Bredero's bundel is 'het middeleeuwse karakter van het toenmalige christendom', de centrale vraag is gericht 'op de inbreng dus van de toenmalige maatschappij' (10).

De bundel vormt geen duidelijke verwerking van dat programma. Het betreft hier hoe dan ook een bundel studies, die niet vanuit een centrale, homogene vraagstelling zijn geschreven. Bovendien is de keuze niet steeds evenwichtig. Zo behoren de rede over het thema 'Tegen een mentaal misverstaan der middeleeuwen' (63-87) en het opstel over 'De godsvrede der bisschoppen' (112-136) zeker niet tot Bredero's beste werk, evenmin als de bespreking (326-331) van Alexander Murray, *Reason and Society in the Middle Ages* (Oxford, 1978, pb. 1985), uit *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCI (1980) 605-608.

De bundel begint met een uiteenzetting over 'Godsdienstigheid in de middeleeuwse samenleving' (11-62). In kort bestek wordt daarin een aantal lijnen uitgezet, die kenmerkend waren voor met name de latere middeleeuwen. Bredero houdt mijns inziens onvoldoende vast aan het spanningsveld tussen wat de Kerk bood als richtsnoer voor het geloofsleven en de voorstellingen der gelovigen. Dat bezwaar wordt niet ondervangen door de valabele concluderende opmerking, dat het kerkelijk gezag traditiegetrouw toleranter was tegenover afwijkingen van het volksgeloof dan tegenover pogingen tot vernieuwing (61).

Gedeeltelijk complementair hiermee is de qua tekst ietwat aangevulde, maar qua noten vermagerde herdruk van de bijdrage aan het derde deel van de (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, hier getiteld 'Het godsdienstig leven in de Nederlanden (circa 1050-1384)' (274-325). Daarin staan uiteraard de Nederlanden centraal en gaat Bredero voorts veel meer in op concrete verschijnselen en vraagstukken. Het is natuurlijk onmogelijk, in dat bestek alle verschijnselen en denkwijzen te behandelen, die het godsdienstig leven hebben gekenmerkt. Er zijn echter toch een paar merkwaardige lacunes en over het wèl gemelde kan nogal wat worden opgemerkt. Dat leidt echter tot detailkritiek, die de positieve waardering voor het gebodene in te schemerig daglicht zou stellen.

Grotendeels voor het eerst gepubliceerd is de bijdrage over 'Heiligenverering en heiligheid' (156-201), die eigenlijk te onsamenhangend is om als een geheel te worden gezien. De inleiding geeft een paar aanzetten over het belang van dit onderwerp, zonder andere duidelijke strekking dan dat er weer meer aandacht wordt besteed aan de vraag: wat of wie werd wanneer, waarom en op welke wijze als heilig ervaren en erkend? In de tweede para-

graaf over 'Heiligenverering en kerkelijk gezag' zijn noties uit de belangrijke studies van Hermann-Mascard en Vauchez zonder uitdrukkelijke verwijzingen verwerkt, terwijl de titels van beider werk wel in de bibliografie worden genoemd. Overigens noemen wij Nicolaas van Tolentino gemeenlijk niet van Tolentijn. De laatste paragraaf over 'De heiligheid van Bernard van Clairvaux' is een herdruk van een boekbespreking en gaat eigenlijk meer over een karakteristiek van het werk van de Bernard-kenner bij uitstek dom. Jean Leclercq dan over Bernard van Clairvaux.

Ook de hierna volgende bijdrage, 'Ketterij en kerkhervorming' (202-228) is heterogeen. Het algemeen bedoelde, nog niet eerder gepubliceerde, gedeelte over de problematiek van ketterij rond 1100 sluit niet naadloos aan bij de bijzondere studie over de rondreizende boetprediker Hendrik van Lausanne († na 1146). Bredero legt sterk de nadruk op het feit dat Hendrik mogelijk een ongeletterde leek zou zijn geweest, hoewel dat in de spaarzame bronnen niet zo erg wordt geaccentueerd. Hendriks optreden en inzichten waren dusdanig ophitsend en radicaal, dat vooral daarin de redenen van zijn verkettering en vervolging moeten worden gezocht.

Van groter gewicht is de bijdrage over 'Het anti-joodse gevoelen van de middeleeuwse samenleving' (229-273), met daarin een naschrift (259 vlg.) naar aanleiding van de publikatie van N. Oudemans over 'De jood in de middelnederlandse literatuur' (*Literatuur*, I (1984) 246-253), waarin de christelijke theologie als voornaamste voedsterbron van de verguizing der joden werd aangevoerd. Bredero's standpunt in dezen heeft hij nog eens kort en bondig samengevat in het hiervoor al aangehaalde AffiC-interview: 'De kerk is geen stimulator geweest van de jodenvervolgingen, maar gaat ook niet vrijuit. Maar in een aantal gevallen heeft de kerk geprobeerd de joden in bescherming te nemen'. Theologie noch officiële catechese kan worden verweten dat joden werden vervolgd.

Over deze stellingen kan niet anders dan uitgebreid worden gediscussieerd. Bredero's opvatting dat het veeleer uit de samenleving — 'het volk' — voortkomende dan door de Kerk gegenereerde impulsen waren, die tot jodenvervolgingen hebben geleid, miskent naar mijn stellige overtuiging de waarde die moet worden gehecht aan het jood-vijandig substraat dat hoe dan ook aan het christendom kleeft. Bredero poetst dat dan wel niet weg, maar benadrukt toch de autonome werking van anti-joodse bewegingen, die echter nooit zoveel kansen tot virulente uitingen van jodenhaat hadden kunnen krijgen als zij niet — al dan niet stilzwijgend — door de Kerk zouden zijn gelegitimeerd; uiteindelijk stond het jodendom door zijn hardnekkigheid de verwerkelijking van het christelijk heilsdoel van de geschiedenis der mensheid in de weg.

Bredero bepleit een zo mogelijk alomvattend onderzoek van deze materie, waarbij hij mijns inziens had moeten verwijzen naar concrete publikaties op dit vlak. In de behandeling van dit onderwerp laat Bredero zien, dat hij zich vooral beweegt in de regionen van gedachtenstromingen, terwijl juist zijn stelling, dat het vooral vanuit de samenleving voortkomende emoties waren die anti-joodse uitbarstingen teweegbrachten, hem ertoe zou hebben moeten aanzetten aan de hand van (voorbeelden van) specifieke gebeurtenissen te onderzoeken, of en zo ja, in hoeverre, die stelling inderdaad houdbaar is.

Bredero heeft met deze bundeling een waardevolle en welkome bijdrage gegeven aan de Nederlandstalige mediëvistiek. Op basis van zijn uitgebreide belezenheid in bronnen en literatuur is hij in staat een grote rijkdom aan gedachten en gegevens te bieden. Zijn opvattingen zijn te pregnant en het door hem gepresenteerde gedachtengoed is te kostbaar om met neutrale nietszeggenheid te benaderen.

J. van Herwaarden

N. Lettinck, J. J. van Moolenbroek, ed., *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A. H. Bredero* (Utrecht: Hes Uitgevers, 1986, 319 blz., f52,50, ISBN 90 6194 116 4).

Ruim tien jaar hoogleraarschap aan de VU worden door deze bundel opstellen van tien medewerkers en leerlingen gecelebreerd ter intentie van hun scheidende meester. In de wat zwaarwichtig luidende titel klinkt het gedachtengoed van Bredero mee, de in de bundel getoonde vaardigheid mag tot tevredenheid stemmen en de behandelde onderwerpen geven weer, dat Bredero's hoogleraarschap niet ongemerkt is gepasseerd. Het geheel is een fraai uitgegeven boekwerk geworden, dat menigeen iets naar gading zal bieden. Een adequate beoordeling van elke bijdrage is in kort bestek niet mogelijk, maar in volgorde genoemd kan wel elk artikel even van commentaar worden voorzien. 'Ter inleiding' verklaart de redactie de titel en verantwoordt zij die noemer der artikelen. De bijdrage van J. Davids over de 'geschiedenisvisie' in Jan van Boendales lekenspiegel (11-27) kon mij niet overtuigen, vooral vanwege het weinig verrassend karakter in relatie tot de 'verheven' vragen. De bijdrage van J. A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580' (28-64) kon mij mét de bijdrage van G. Verhoeven (zie hierna) het meest van alle bekoren: jonge onderzoekers op hun best! Wel had Mol even duidelijker kunnen aangeven te beseffen, dat zijn materiaal statistisch gesproken (het totaal aantal bestudeerde testamenten is slechts 217) geen vaste basis vormt voor kwantitatieve analyses, waarbij bovendien het verschil in aantal tussen het vijftiende- (55) en zestiende-eeuws (162) materiaal temeer tot voorzichtigheid noopt. De analyse door E. J. G. Lips van het *Sterfboek of die conste van sterven* (1488) levert een keurige illustratie op van de vrij algemeen bekende visie op de *ars moriendi* (65-86). Mevrouw C. M. Stutvoet-Joanknecht komt op ietwat moeizame wijze tot de conclusie, dat het weglaten van een paar exemplen uit de Nederlandse editie van Cantimpré's *Biënboek* wijst op een zeker teken van begrip voor het jodendom in Nederland in (het laatste kwart van) de vijftiende eeuw (87-108). Wat J. J. van Moolenbroek precies voor ogen heeft gestaan bij zijn beschouwingen over 'Seksuele onthouding als norm en waarde in laatmiddeleeuws Nederland' (109-133) is mij niet geheel duidelijk geworden; het zijn dan ook 'verkenningen in officiële en niet-officiële cultuur', wat dat ook moge zijn. Evenmin overtuigend is mijns inziens de bijdrage van C. G. van Leeuwen, 'Opvattingen omtrent ziektes en zieken in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen', waarmee de auteur 'een eerste aanzet' bedoelt te geven. P. A. J. S. Berbée heeft heel wat ruimte nodig om uit te leggen dat het volgens hem zinvol is onderscheid te maken tussen de begrippen 'bedevaart' en 'pelgrimstocht' (pelgrimage) en daaraan gekoppeld de 'handelingreeks in de tijd' van de pelgrim schematisch te ordenen, waarmee een 'nieuw licht' wordt geworpen op de 'traditionele bedevaartpraktijk' (167-199). Van geheel andere orde is de bijdrage van G. Verhoeven, 'De cultus van het heilig Hout te Dordrecht: het ontstaan van een bedevaart in de late middeleeuwen', waarin werkelijk iets nieuws wordt verteld. Dat zal in de toekomst zeker ook gelden voor de onderzoeksresultaten van P. Hagemeijer en E. M. F. Koch, die in deze bundel een eerste, maar veelbelovend, tipje oplichten van de sluier rond hun interessante onderzoek. Hagemeijer geeft met haar bijdrage 'Devote vrouwen in Holland omstreeks 1400' (224-241) aan dat van haar zo geen oplossingen dan toch zeker wel een beduidende bijdrage daartoe over problemen rond vrouwendevoties in de late middeleeuwen te verwachten zijn en Koch laat in haar opstel 'Kloosterintrede, huwelijk en familiefortuin ...' (242-257) zien